

“KAMUSAL”DAN “ÖZEL”E Mİ? ÜNİVERSİTENİN TOPLUMSAL KONUMLANIŞI VE BİLİMSEL BİLGİ ÜRETİMİ¹

From “Public” to “Private”? Social Positioning of the University and Scientific Knowledge Production

Funda Karapehlivan Şenel*

Öz

Üniversite, tarihi boyunca içinde bulunduğu toplumsal güç ilişkilerince biçimlendirilmiştir. Çeşitli tarihsel dönemlerdeki ekonomik, politik, kültürel ve toplumsal formasyonları kesen bir kurum olan üniversite, son otuz yıldır içinden geçtiğimiz neoliberal kapitalizm döneminde önemli dönüşümler geçirmiştir. Neoliberalleşme süreciyle birlikte, üniversiteler devlet ve piyasayla yeni ilişki biçimleri geliştirmişlerdir. Bugün, üniversite yaşamı içinde yirmi yıl önce kolay kolay kabullenilemeyecek uygulamalar normalleşmiş, gündelik yaşamımızın parçası haline gelmiştir. Elinizdeki yazıda, neoliberal kapitalizm dönemi içinde üniversitenin geçirdiği yapısal dönüşüm, bu dönüşümün itici güçleri ve mekanizmaları, aldığı biçimler üzerinde durulacaktır. Çalışmanın bir başka amacı da, üniversitenin geçirdiği bu dönüşümden yararlanarak üniversiteyi bütünsel bir sorgulamaya açmak ve insan, toplum ve doğa yararına bir üniversiteyi oluşturmak için, nostaljik yaklaşımlara düşmeden, üniversite-toplum ilişkisinin sorunsallaştırılmasının gerekliliği üzerinde durmaktır.

61

Anahtar Sözcükler: üniversite, neoliberalizm, üniversite-toplum ilişkisi, metalaşma

Abstract

Throughout its history, the university has been shaped by the social power relations in which it was situated. The university is an institution that has cut through different economic, political, cultural social formations. In the last three decades of neoliberal capitalism, it has undergone fundamental transformations that led to the formation of new relations with the state and the market. Certain practices we are experiencing in the universities today would have been unthinkable twenty years ago. This article will explore the structural transformation

* Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye / fundakarapehlivan@gmail.com

Dr., Marmara University Science-Literature Faculty Department of Sociology, İstanbul, Turkey

Geliş Tarihi / Received: 29.11.2015 - Kabul Tarihi / Accepted: 13.02.2016

universities has gone through during the neoliberal period and the triggers and mechanisms of this transformation will be analyzed. It also seeks to initiate a comprehensive questioning of the society-university relations while trying to avoid a nostalgic approach.

Keywords: university, neoliberalism, university-society relations, commodification

Giriş

Son otuz yıldır adına bazen küreselleşme bazen neoliberalleşme dediğimiz bir kapitalist dönemden geçiyoruz. Neoliberalleşme süreci özellikle kamu hizmetlerinin dönüşümünde temel belirleyici olmuştur. Üniversite de bu sürecin getirdiği dönüşümlerden önemli ölçüde etkilenen kurumlardan biridir. Neoliberalleşme süreciyle birlikte, üniversiteler devlet ve piyasa ile yeni ilişki biçimleri geliştirdiler, Özbudun’un (2011) deyişiyle “başkalaştılar”. Bu başkalaşıma, çeşitli yazarlarca, “akademik kapitalizm” (Slaughter/Rhoades, 2010), “girişimci üniversite” (bkz. Sotiris, 2013), “Üniversite A.Ş.” (Nalbantoğlu, 2011) gibi farklı adlar verildi. Gerçekten, artık geleneksel anlamda üniversitenin değiştiğini ve yeni “neoliberal üniversite”nin doğduğunu söyleyebiliriz. Bugün yirmi yıl önce kolay kolay kabullenilemeyecek uygulamalar normalleşmiş, gündelik yaşamımızın parçası haline gelmiştir. Üniversiteler, gelirlerini arttırmak adına fakülte binalarının içine dahi reklam panoları almaya, öğretim elemanlarının bilimsel projelerini pazarlamak için fuarlar açmaya, tartışmalı kampüs kartlarının sağlayıcısı bankaların genel müdürlerini, üniversitelerin mezuniyet törenlerinde konuşma yapmak üzere davet etmeye başlamışlardır.

Üniversitenin XII. yüzyıl Avrupası’nda ortaya çıkmış farklı ekonomik, politik, kültürel ve toplumsal formasyonları kesen bir kurum olduğunu söyleyebiliriz. Üniversite, tarihi boyunca içinde bulunduğu toplumsal güç ilişkilerince biçimlendirilmiştir; ama aynı zamanda kendine özgü özerkliğini belli derecelerde korumuştur. Timur’a göre ‘[ü]niversiteler her uygarlığın kendisini yeniden üretmek ve egemen sınıfların meşruluğunu sağlamak için geliştirdiği eğitim ve öğretim sisteminin son halkası olarak değerlendirilmelidir... Üniversiteler çeşitli dönemlerde, farklı üretim biçimleri içinde belli sınıfların ideolojik sarmalları içinde kurumsallaştılar ve özgül yapılarda ifadelerini buldular. Ya da toplumsal kriz dönemlerinde ve devrimci atılımlarda karşıt güçlerin kavga alanı haline geldiler’ (2000:359). Yukarıdaki çerçeve, üniversitelerin tarih boyunca farklı ekonomik, kültürel, politik koşullarda yüklendiği işlevlere ve bu kurumun her tarihsel dönemde, içinde bulunduğu koşullar gözönüne alınarak çözümlenmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu yazıda, neoliberal kapitalizm dönemi içinde üniversitenin geçirdiği yapısal dönüşüm, bu dönüşümün itici güçleri ve mekanizmaları, aldığı biçimler

üzerinde durulacaktır. Çalışmanın bir başka amacı da, üniversitenin geçirdiği bu dönüşümden yararlanarak üniversiteyi bütünsel bir sorgulamaya açmak ve insan, toplum ve doğa yararına bir üniversiteyi oluşturmak için, nostaljik yaklaşımlara düşmeden, üniversite-toplum ilişkisinin sorunsallaştırılmasının gerekliliği üzerinde durmaktır.

Neoliberal Kapitalizm Döneminde Üniversite

Üniversitenin bilimsel bilgi üreterek yaymak ve eğitim sisteminin son aşaması olarak eğitim hizmeti vermek gibi iki temel işlevi olduğunu söyleyebiliriz. Bu kurumda ne tür bilginin üretildiği ve kimlere eğitim verildiği ise, üniversitenin içinde yer aldığı toplumsal koşullara göre değişiklik göstermektedir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar üniversiteler, ağırlıklı olarak din adamlarının yöneticiliğinde teoloji, ahlak felsefesi gibi alanlarda bilgi üretmek ve özellikle yeni din adamları yetiştirmek üzerine yoğunlaşmışlardı. Ancak bu tarihlerden sonra kapitalist sanayi üretimiyle eklemlenerek kimya, mühendislik ve tarım gibi yeni endüstri alanlarında bilimsel bilginin üretildiği, karmaşıklaşan kapitalist işbölümünün ve devletin merkezileşmesiyle gelişen bürokrasinin gerektirdiği yönetici kadrolar ve üst düzey bürokratların yani toplumun seçkinlerinin yine üst sınıflar içinden yetiştirildiği bir kuruma dönüşmeye başlamışlardır. Üniversite kurumsallaştığından beri, aynı zamanda sınıfsal (Bowles/Gintis, 1977), ideolojik (Althusser, 1994), ve kültürel (Bourdieu, 1977) yeniden üretim süreçlerinin aygıtlarından biri olma işlevini de yerine getirmiştir.

Ancak üniversite, bir toplumsal yeniden üretim aygıtı olmasının yanında, eleştirel düşüncenin üretildiği ve eleştirel düşünme, sorgulama, varolanı kabul etmeme yetilerinin de geliştirildiği yer olabilme potansiyeline sahiptir. Eğitimin ve üniversitenin birbirine karşıt bu iki işlevi, onu çatışan toplumsal çıkarların mücadele ettiği, kapitalist sistem için sorunlu bir alan haline getirmektedir.

XIX. ve XX. yüzyıllarda verilen toplumsal mücadelelerle kamusal eğitim bir hak olarak kazanılmıştır. Parasız eğitim hakkının elde edilmesi ve eğitimin, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan kapitalizmin Keynesyen sosyal devlet döneminde, büyük ölçüde kamu finansmanı ile yürütülmesi, üniversitelerin kapitalist üretim ve değişim ilişkilerinin bir ölçüde de olsa dışında kalarak kamu hizmeti/kamu malı niteliğini kazanmasını sağlamıştır. Üniversitelerin bu niteliği, onların görece bir kurumsal özerkliğe sahip olabilmesinin koşullarını da yaratmıştır. Aynı dönemde, özellikle Avrupa’da etkili olan üniversite modeli, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Almanya’da liberal

kanadı temsil eden, Kant’tan Humboldt ve Hegel’e uzanan filozofların tartışmaları sonucunda doğan Humboldt Üniversitesi olmuştur. Bu modelde üniversitenin temel amaçları olan eğitim ve bilimsel araştırma etkinlikleri bir bütünlük içinde yürütülür; üniversite meslek edindiren değil, bireylerin kendilerini geliştirmeleri için çabalayan ve özgür bir ortamda ‘bilim için bilim’ yapan bir kurum olarak varolur. Bu özgür ortamı sağlayacak koşul ise, üniversitenin devlet ve piyasadan gelecek dış tehditlerden ve kendi örgütlenmesinden kaynaklanabilecek iç tehditlerden bağımsız özerk, demokratik bir işleyişe sahip olmasıdır (Timur, 2000:70-72; Gümüş/Kurul, 2011:23).

Ne var ki bu özellikleri üniversiteye, özgür, eleştirel bilgi üretme olanağı sunması yanında onun toplumla kendine özgü, mesafeli bir ilişki geliştirmesine de neden olmuştur. Bu bir, ne toplumun içinde ne de dışında varolma durumuydu. Özellikle üniversitelerin yaygınlaşmasından önce ve erişimin yalnızca toplumun seçkin kesimleriyle sınırlı olduğu zamanlarda, üniversitenin başındaki hale ve fildişi kuleleri onu ayrıcalıklı bir kurum yapıyordu.

1970’lerde kapitalizmin içine girdiği kriz, ancak yeni bir birikim rejiminin hayata geçirilmesiyle aşılabilmektedir. Adına neoliberalizm denen bu yeni sermaye birikim rejimi, toplumsal ve siyasal alanlarda da pek çok değişiklik yapılmasını gerektirmişti (Gümüş/Kurul, 2011:13). Üniversiteler, toplumun genelinde yaşanan bu değişimlere paralel olarak, yeniden biçimlendirildiler, yeni işlevler kazandılar. Üniversitelerde yaşanan dönüşüm, onların toplumla olan ilişkisini, toplumsal konumlanışını da kaçınılmaz olarak etkiledi. Gümüş ve Kurul (2011:13) üniversitelerin dönüşümünün araştırma ve eğitimi sermayeye bağımlı kılıp, hesap verilebilirliği arttırarak kurumsal özerkliği aşındıran, sunulan eğitimi metalaştıran, toplumsal yarar yerine etkinliğe vurgu yapan, dolayısıyla onun niteliğini değiştiren uygulamaları kapsadığını ileri sürmektedirler. Kısacası, 1970’lerden itibaren toplumsal yaşamın bütün alanlarına nüfuz etmeye başlayan neoliberal projenin eğitim alanına da hakim olduğunu; eğitimin metalaşmasına ve ticarileşmesine yönelik faaliyetlerin başladığını görüyoruz. Üniversitenin özerkliğinin, sermayeye ve devlete olan bağımlılığının artmasıyla aşınması, özgür ve eleştirel düşüncenin geliştiği, söylenemeyenin söylendiği kurum olması gereken üniversitenin bu işlevlerinin zayıflamasına yol açmıştır. Narin’in de belirttiği gibi, üniversitenin metalaştırılmasına yönelik bu yeniden yapılandırma süreci, üniversitenin iki temel işlevi olan bilimsel bilgi üretimi ve eğitimi kökten değiştirmektedir (2011:243).

Son yirmi yıldır yükseköğretim üzerine yazanların üzerinde anlaştıkları noktalardan biri, üniversitenin kriz içinde olduğudur (bkz. Nussbaum, 2012; Readings, 1996). Boaventura de Sousa Santos da üniversitenin içinde bulunduğu krizin analizini yapan yazarlardan biridir. Santos (2010), bugün üniversitenin karşı karşıya olduğu üç kriz tanımlar: İlki, üniversitelerin geleneksel işlevleri ile XX. yüzyıl boyunca kazandığı işlevler arasındaki çatışmadan kaynaklanan hegemonik krizdir. Santos'a göre üniversite yükseköğretimin ve bilgi üretiminin yapıldığı tek kurum olma özelliğini kaybedince, hegemonik bir krize girmiştir. İkincisi, üniversitenin meşruiyet krizidir. Meşruiyet krizi, üniversiteye erişimin, uzmanlaşmış bilgi hiyerarşileri yaratılarak kısıtlanması ve emekçi sınıfların çocuklarının demokratik bir üniversite için ortaya koydukları toplumsal ve politik taleplerin çatışması sonucunda ortaya çıkar. Üçüncüsü, yani üniversitenin kurumsal krizi ise üniversitenin değerlerini ve amaçlarını gerçekleştirmek için gereksindiği özerklik talebiyle, üniversitenin neoliberal eğitim politikalarının baskısı altında etkinlik, verimlilik gibi kriterlere tabi tutulması arasındaki çatışmadan kaynaklanır. Santos'a göre bu üç kriz birbiriyle çok yakından ilişkilidir ve üniversite ancak birlikte yüzleşildikleri zaman içinde bulunduğu krizi aşabilir. Bu konuda Santos (2010) şimdiye kadar üniversitenin kurumsal krizi üzerinde yoğunlaştığını ve diğer iki krizin görmezden gelindiğini ileri sürmektedir.

Santos (2010), neoliberal eğitim politikalarının uygulanmaya başlanıp, kamu üniversitelerine yapılan devlet harcamalarının ve yatırımlarının azalmasıyla, üniversitenin kurumsal krizinin doruğa ulaştığını söyler; üniversitenin ürettiği bilginin ve hizmetlerin toplum yararına olmaktan çıkıp, piyasa için üretilen hizmetlere dönüştüğünü ileri sürer. Kamu üniversitelerine yapılan desteğin azaltılması, bu üniversiteleri serbest piyasa içinde özel üniversiteler karşısında eşitsiz rekabetle yüzyüze bırakmıştır. Üniversiteler, sermaye ile kurulacak ortaklıklar aracılığıyla kendi kaynaklarını yaratmak zorunda bırakılmışlardır. Ancak bu değişim, devlet-üniversite ilişkisinin sorgulanması için bir olanak da yaratmıştır. Kamu üniversitelerine devlet tarafından yapılan kaynak aktarımının azaltılması ve üniversitenin ticarileştirilmesi akademik kapitalizmin yaratılmasının ve olgunlaştırılmasının iki temel dayanağıdır. Bu süreç sonunda kamu üniversiteleri özel üniversitelere benzetilmekte, iki üniversite oluşumu arasındaki niteliksel farklılıklar ortadan kalkmakta ve üniversitenin kendisi, ürettiği hizmetleri ve bütün bileşenleri akademik kapitalizmin bileşenlerine dönüşmektedir.

Santos'un ileri sürdüğü gibi, üniversitenin kurumsal krizi hegemonik ve meşruiyet krizi ile birlikte düşünülmelidir. Bu krizlerin kaynağında, toplumun

bilgiyle olan ilişkisinin değişmesi ve bilimsel bilginin metalaşması vardır. Santos’a göre bugün toplum, bilimsel sorgulamanın nesnesi olmaktan çıkmış, toplumun kendisi bilimi sorgulayan bir özneye dönüşmüştür (Santos, 2010). Santos’un üniversitenin krizine yönelik geliştirdiği çerçeve, sorunun yalnızca neoliberal kapitalizm dönemiyle sınırlı olmadığını göstererek, daha bütünsel bir çözümlemeyi olanaklı kılmaktadır. Onun tanımladığı krizler üniversite-toplum ilişkisinin gözden geçirilmesine ve bu krizlerin aşılabilmesi için üniversitenin kurumsal yapılanmasının yeniden düşünülmesi gerektiğine dikkat çekmesi bakımından oldukça önemlidir.

Eğitimin ve yükseköğretimin metalaştırılması ve ticarileştirilmesi öte yandan neoliberalizmin temel politikalarından biri olan devletin küçültülmesi amacına yönelik özelleştirmeden başka bir şey değildir. Özelleştirme politikalarıyla önce devletin denetimindeki artık adı bile anılmayan Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) özelleştirilerek, özel sermayeye alan açılmış; daha sonra sıra, kapitalist üretim ilişkilerinin, yani piyasa ilişkilerinin dışında kalmış olan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi alanların özelleştirilmesine gelmiştir. Kamu hizmeti/kamu malı olarak görülen ve sosyal haklar çerçevesinde değerlendirilen bu alanların özelleştirilmesi, sermaye için yepyeni yatırım sahalarının açılması anlamına gelmektedir. Bu hizmetlerin, haklar alanı içinde tanınmaları nedeniyle uluslararası sözleşmeler, anayasalar ve yasalar tarafından korunuyor olmaları ve özelleştirme uygulamaları karşısında gelişen toplumsal hareketler, bu süreci her ne kadar yavaşlatsa da, sermayenin sözü edilen alanlara sızması önlenememiştir. KİT’lerden farklı olarak, eğitim, sağlık ve barınma gibi alanlar emek gücünün yeniden üretimi için gereklidir (Narin, 2011). Bunlar içinde eğitim, ideolojik bir işlev yüklenmesi bakımından da ötekilerden ayrılmaktadır (Sotiris, 2013). Bu nedenle Sotiris’e göre üniversitenin dönüşümü ‘basit bir özelleştirme süreci olarak değil, kapitalist üretim gerçeklerinin içselleştirilmesi’ (2013:153) olarak görülmelidir. Yükseköğretim, Ercan’ın da işaret ettiği gibi diğer metarlardan farklı olarak ‘yalnızca meta üretmez aynı zamanda yeni insan tipleri üretir. Bu yüzden eğitim alanındaki dönüşümün etkileri sadece bu ilişkiler sisteminin metalaşması ile sınırlı kalmaz, toplumsalın geleceğini belirleyecek bir potansiyeli de içinde taşır’ (2011:14).

Neoliberal kapitalizm döneminde yaşanan toplumsal, ekonomik ve kültürel değişimler sonucunda ortaya çıkan üniversitenin niteliği ve işlevlerindeki dönüşüm, onun ideolojik işlevinin içeriğinde de bir dönüşüme yol açmıştır. Readings (1996) üniversitenin, küreselleşme süreciyle birlikte ulus-devletle ve onun kültürüyle bağının koptuğunu ve üniversitenin ideolojik

işlevinin ortadan kalktığını ileri sürse de, bu işlev ortadan kalkmamıştır; üniversitenin kazandığı yeni anlamlara ve işlevlere paralel olarak yalnızca içerik değiştirmiştir. Üniversite artık ulus-devlete ve onun toplumuna bağlı bir ‘ideal vatandaş’ yerine, topluma tüketicilik ve borçluluk bağlarıyla bağlı bir ‘müşteri vatandaş’ üretmektedir. Öğrencilerin giderek müşteri olarak algılanması, müşteri memnuniyet anketlerine benzer şekilde öğrenci memnuniyet anketleri uygulanması, harçlar ve kredilerle yaratılan öğrenci borçluluğu, bu yeni vatandaşın üretilmesinin aşamalarından bazılarını oluşturmaktadır. Üniversiteler ticarileşerek kâr amaçlı kapitalist işletmelere dönüştükçe, ‘müşterileri’nin (öğrencilerin, ailelerinin) yaşamlarındaki diğer işletmelerden farkları kalmamaktadır. Böyle bir dönüşüm, yukarıda sözünü ettiğimiz üniversitenin toplumla olan kendine özgü, mesafeli ilişkisini de değiştirmektedir.

Üniversiteler, yukarıda da belirtildiği gibi, kamu kaynaklarının azalmasıyla mali bir krize sürüklenmiş, bu krizden çıkmanın yolları olarak harçlar, üniversite-sermaye işbirliğinin artması, üniversitenin bilgi ve beceri üretme, müfredat geliştirme ve eğitim verme gibi etkinliklerinin metalaşarak ticari faaliyetlere dönüşmesi gündeme gelmiştir. “Girişimci üniversite” nitelemeleri, rekabet, markalaşma, Ar-Ge çalışmaları, üniversite-sermaye işbirliği, üniversitelerin gündelik yaşamlarının ve dilinin bir parçası olmuştur. Kapitalist işletme mantığının ve yöntemlerinin üniversitenin işleyişi için kullanılmaya başlanması ve bu işleyişin içine sızması, üniversitenin dönüşüm sürecinde karşılaşılan ilk pratiklerden olmuştur. 1970’lerden itibaren hegemonik duruma gelen neoliberalizm ve onunla bağlantılı ‘yeni kamu yönetimi’ anlayışı, üniversitelerin işleyişlerini de değiştirmiştir. Böylece yükseköğretim piyasa ilişkileri içine itilerek ticarileştirilmiş ve metalaştırılmıştır.

Yükseköğretim alanında uygulamaya konan neoliberal reformların önemli amaçlarından biri verimliliği, hesap verilebilirliği ve kontrolü arttırmak için rekabet ilişkilerinin getirilmesi olmuştur. Rekabet, neoliberal hegemonik projenin önemli yapıtaşlarından biridir. Neoliberalizm için artan rekabet artan kalite anlamına gelmektedir. Rekabetçi koşullar yeni finansman modeliyle birlikte akademik özerkliğin ve özgürlüğün zarar görmesine yol açarak, sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda araştırma yapılmasına ve eğitimin içeriğinin ve eğitimle kazandırılan vasıfların yine bu doğrultuda belirlenmesine neden olur.

Ticarileşmenin bir başka sonucu, performans ve hesap verilebilirlik üzerine yapılan vurgunun artması olmuştur. Üniversitelerin ticarileşmesi ile hayata

geçen uygulamalar arasında kampüs kartlar, teknoparklar, sertifika programları, online dersler, projeler, uzaktan eğitim programları, ders materyallerinin satışı, sermaye ile işbirlikleri, ortak projeler geliştirilerek, özel şirketlerin üniversite laboratuvarlarını ve araştırma bulgularını kullanmalarına izin verilmesi, üniversitelerin adının reklam amaçlı kullanılması sayılabilir (Bkz. Narin, 2011a, 2011b; Dönmez Atbaşı, 2011; Sotiris, 2013). Üniversitelerin giriştikleri gelir getirici faaliyetler arasında patent ve lisans uygulamaları da vardır. Üniversiteler, ürettikleri bilgiyi, buluşlarını patentlendirip, bu bilginin başka araştırmacılarca kullanılmasını engellemeye kadar varan bilgi üzerinde tekel kurma çabalarına, ya da şirketlerce finanse edilen araştırmaların sonuçlarının şirket çıkarlarına aykırı olması durumunda yayınlanmaması gibi şartları kabul ederek yine bilgiyi yaymama gibi etkinliklere girebilmektedirler (bkz. Bok, 2011). Bu gelişmeler bize, üniversitenin, bilgi üreten ve bu bilgiyi toplumun kullanımına sunan kurum olma tanımının dışına çıkarak başkalaştıklarının diğer kanıtlarını sunuyor. Bunlara ek olarak, üniversitenin kendisi kâr getirici bir yatırım alanı haline geliyor. Ulusal ve uluslararası sermayenin yükseköğretim alanına yaptığı yatırımlar sonucu sayıları hızla artan özel (vakıf) üniversiteler bu olgunun göstergesidir.

Üniversitelerde uygulamaya konan ticarileşme pratiklere baktığımızda, bunları üç farklı kategoriye ayırabiliriz: İlk olarak, bilginin kendisinin bir metaya dönüştüğünü ve piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda geliştirildiğini görüyoruz. İkinci olarak, kamu üniversitelerinin verdikleri hizmetlerin özelleştirilmesi ve metalaşması sonucunda ticari işletmelere dönüştürüldüğüne tanık oluyoruz. Son olarak da, kâr amacı güden özel üniversitelerin kurulmasının yasal olanağının bulunmadığı Türkiye gibi ülkelerde, yeni yasal düzenlemelere gidilerek bu tip üniversitelerin kurulmasının mümkün hale getirildiğini ve böylece ulusal ve uluslararası sermaye için yepyeni bir yatırım alanının açıldığını görüyoruz.

Bütün bu gelişmeler, üniversitelerin sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yapılanmasının önünü açmıştır. Piyasa ilişkilerinin içselleştirilmesi, toplum yararına, evrensel bilgi üreten geleneksel üniversite anlayışının bırakılıp, yeni bir kültürün, işletme kültürünün, ya da yeni kamu yönetimi anlayışının benimsenmesini de beraberinde getirdi. Üniversite yöneticileri eğitim, araştırma ve bilgiyi çıktı, öğrencileri de müşteri olarak tanımlamaya başladılar. Böylece üniversite meta üreten bir meta haline gelmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin tam anlamıyla yerleştiği bir kuruma dönüşen üniversite, bu haliyle bir fabrikayı andırmaktadır. Bu dönüşüm sürecine karşı

durmaya çalışan üniversite çalışanları ise, üniversitenin ve ülkenin ‘gelişmesi’ ve kâr etmesi önündeki engeller olarak görülmeye başlanmıştır.

Bologna Süreci ve Türkiye Üniversitelerine Etkisi

Yükseköğretimin dönüşümü tartışılırken, özellikle Türkiye’deki sürece yaptığı etkiler bakımından önemli olan, Bologna Süreci’nden de söz edilmelidir. Bologna Süreci, bu dönüşüm için gerekli ortamı hazırlayan ve dönüşümün hızlanmasını sağlayan en önemli mekanizmalardan biri olmuştur. Bu, Avrupa çapında ortak bir yükseköğretim çerçevesi çizmek için oluşturulmuş kendine özgü ve iddialı bir projedir. Bologna Süreci’nin en önemli özelliklerinden biri, yükseköğretim hizmetleri için tek bir pazar ve geleceğe yönelik iş bulma olanakları sunan, bölgesel bir yükseköğretim yapısı yaratmaya yönelik bir anlayış biçimi geliştirmesidir. Ancak sürecin etki alanı yalnızca Avrupa ile sınırlı değildir. Bir yandan Amerika ve Avustralya’ya rakip bir yükseköğretim pazarı yaratmak amaçlanmakta, diğer yandan, Bologna Süreci bu eğitim alanlarını da etkileyerek, küresel bir eğitim alanı oluşmasının yolunu açmaktadır (Robertson, 2008). Düzenleyici bir rejim olarak Bologna Süreci uluslararası, ulusal ve kurumsal düzeylerdeki kamusal ve özel aktörleri bir araya getirerek (Gümüş/Kurul, 2011:48) yükseköğretim alanında yeni bir devlet-piyasa ilişkisi kurulmasının yolunu açmıştır.

Bologna Sürecinin temelleri 1998 yılında Sorbonne Üniversitesi’nin 800. kuruluş yıldönümünde Fransa, Almanya, İtalya ve Britanya Eğitim Bakanlarının Sorbonne Deklarasyonu’nu imzalamalarıyla atıldı. Bir yıl sonra 29 Avrupa eğitim bakanının Bologna’da katıldığı konferansın sonunda, Avrupa Yükseköğretim Alanının (AYA) 2010 yılında hayata geçirilmesini sağlama amacıyla altı ‘eylem hattı’nın kabul edildiği Bologna Bildirgesi (1999’da) imzalandı. Bu bildirge, bugün Bologna Süreci olarak adlandırılan dönemi başlattı. AYA’nın gerekçesi ve amaçları, Bologna Süreci içinde Avrupa ülkelerinin yükseköğretim sistemlerinin belli ölçülerde farklılıklarını ve özerkliklerini koruyarak Avrupa toplumunun ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına uygun, ortak referans noktalarına dayalı, anlaşılabilir, karşılaştırılabilir ulusal yükseköğretim sistemleri oluşturmak; yükseköğretim sistemleri arasında işbirliğini, hareketliliği ve mezunların istihdam edilebilirliğini artırmak ve bu sayede yükseköğretimde Avrupa boyutunu öne çıkarmak olarak tanımlanmaktadır (Gümüş/Kurul, 2011:7). Birleşik bir çerçevenin oluşturulmasıyla Bologna, hareketlilik, saydamlık, rekabet, istihdam gibi sorunları çözmeyi amaçlamaktadır. Bu düzenleyici mekanizmaların Avrupa’nın küresel eğitim piyasasındaki çekiciliğini arttırma işlevi gördükleri varsayılmıştır. Ayrıca bu mekanizmaların, üniversitelerden sağlanan vasıfların

işverenler için daha kolay anlaşılır, öğrenciler için daha kolay karşılaştırılabilir ve dünyanın geri kalanı için de daha saydam hale getirdiği ileri sürülmüştür.

Bologna Süreci’ni başlatan dinamiklerden biri, özellikle 1990’larda yükseköğretim politikalarının biçimlenmesinde etkili olan bilgi-temelli ekonomi anlayışının ortaya çıkışıdır. Bilgi ekonomisinde genel olarak ekonomik gelişmede ve kalkınmada insan sermayesinin önemini vurgulanır. Buna bağlı olarak, üniversiteler bir yandan ulus-devletlerin küresel pazardaki rekabet gücünü arttırmaları yolunda yeni işlevler kazanırken, diğer yandan, kendileri ve ürettikleri bilgi, bu küresel pazar içindeki metalara dönüşür. Sonuçta yükseköğretim, yaygın olarak, bilgi ekonomisinin lokomotifi kabul edilmiştir. Bu yeni ekonomide maddi olmayan, sembolik ve dijital mal ve hizmetlerin, esnekliğin ve ekonomik ve kültürel gelişme için yaşamboyu öğrenmenin önemi vurgulanmıştır; bu vurgu, daha yüksek analitik beceri talep eden yeni işgücü piyasalarının doğmasına neden olmuştur. Bilgi ekonomisine geçiş, hem eğitim, öğrenme ve çalışma arasındaki geleneksel ilişkilerin yeniden tanımlanmasını, hem de eğitim ve sermaye arasında yeni bir koalisyon oluşturulmasını içinde barındırır (Peters, 2009:5; Jessop, 2008:23). Bilgi-temelli ekonomi anlayışı iş yaşamında ve istihdam politikalarında değişikliğe yolaçmış, alınan eğitim ile kişisel ekonomik başarının doğrudan ilişkili olduğu görüşü egemenlik kazanmıştır. Bugün üniversitelerde gözlenen süreç, Narin’in belirttiği gibi, bilgi üretimindeki temel bir dönüşüme dayanmaktadır. Söz konusu temel dönüşüm, bilimsel üretimin kapitalist kâr mekanizmalarına biçimsel olarak bağlanmasında farklı bir evreye işaret eder. Bilim üretimi artık içsel olarak kapitalist emek sürecinin ve kâr mekanizmasının üretilmesine dönüşmüştür. Artık yalnızca bilginin kendisi değil, bilgi üretimi de özel mülkiyetin konusu haline gelmiştir (Narin, 2011c). Negri ve Hardt (2011) bu gelişmeyi, materyal olmayan ve biyopolitik üretimin, endüstriyel üretim karşısında hegemonik duruma geçmesi olarak görürler. Onlara göre, bu üretim biçiminin egemen hale gelmesi düşüncelerin, imgelerin, bilginin, dilin ve hatta duyguların metalaştırılıp, mülkiyetin konusu haline gelebilecekleri anlamına gelir. Ancak bu tür mallar, çok kolay paylaşılabilirlikleri için, mülkiyetin sınırlarından kaçıp yeniden bir müşterek haline gelebilirler. Bilgi-temelli ekonominin bugün ulaştığı düzeyde kapitalist sistem içinde etkili bir üretim biçimine dönüşmesi, bilimsel bilgi üreten bir kurum olarak üniversitenin toplumsal konumunun değişmesinde çok önemli etkiler yaratmıştır.

Bilginin Negri ve Hardt’ın kavramsallaştırmasını izleyerek bir müşterek (İng. common) olarak tanımlanması, bilginin üretildiği yerlerden biri olan üniversitenin de bir müşterek olarak düşünülebileceği anlamına gelebilir.

Üniversitenin bir müşterek, ‘kimseye ait olmayan’ anlamında kamusal bir kurum olarak tanımlanması, onun kamu mülkiyeti (devlete ait anlamında) ya da özel mülkiyet dışında üçüncü bir yerde konumlanabileceğini gösterir. Ancak bu konumlandırma, üniversite hiyerarşik ve eşitsiz ilişkilerin üretildiği bir iktidar alanı olmaktan kurtulmadığı sürece tamamlanamayacaktır. Bunun yollarından biri Koç Üniversitesi direnişinde (Nisan 2013) görüldüğü gibi, kafa ve kol emeği ayırımına karşı duran bir tutum sergilemektir (Aslan/Ferligül, 2013).

Kamusaldan Özele Türkiye’de Yükseköğretim

Türkiye’de Cumhuriyet sonrasında yükseköğretimin gelişimi ekonomik, siyasal ve toplumsal değişmelere bağlı olarak çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bu çalışmanın kapsamı nedeniyle bu bölümde özellikle 1980 sonrası gelişmeler üzerinde durulacaktır². Ancak Türkiye’de 1980 öncesinde yükseköğretim alanında yaşanan gelişmelerden ve üniversitenin durumundan kısaca söz etmek, bugün yaşadığımız dönüşümün boyutlarını anlamak için önemlidir.

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından çok partili yaşama geçilmesiyle başlayıp 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar süren yıllar, Türkiye’de ‘özerk üniversite dönemi’ olarak kabul edilir. 13.06.1946 tarihinde kabul edilen 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu, üniversitelerin yönetimde, öğretimde ve mali alanda özerk olması öngörmektedir. Bu yasada ‘yüksek araştırma ve öğretim birlikleri’ olarak tanımlanan üniversitelerin yönetiminde kurulların gücü artırılarak üniversitelerin demokratik bir işleyişe kavuşturulmasına çalışılmıştır. Ancak, bu kanunun getirdiği özerkliğe ilişkin düzenlemeler, 1960 yılında çıkarılan 115 sayılı yasa ile işlerlik kazanabilmiştir (Gümüş/Kurul, 2011:24). 1961 Anayasası da 120. maddesi ile üniversite özerkliğinin tanımını genişletmiştir. Bu maddeye göre:

‘Üniversiteler, ancak Devlet eliyle kurulur. Üniversiteler, bilimsel ve idari özerkliğe sahip kamu tüzelkişileridir.

Üniversiteler, kendileri tarafından seçilen yetkili öğretim üyelerinden kurulu organları eliyle yönetilir ve denetlenir; özel kanuna göre kurulmuş Devlet Üniversiteleri hakkındaki hükümler saklıdır.

Üniversite organları, öğretim üyeleri ve yardımcıları, üniversite dışındaki makamlarca, her ne suretle olursa olsun, görevlerinden uzaklaştırılamazlar.

Üniversite öğretim üyeleri ve yardımcıları serbestçe araştırma ve yayında bulunabilirler.

Üniversite kuruluş ve işleyişleri, organları ve bunların seçimleri, görev ve yetkileri, öğretim ve araştırma görevlerinin üniversite organlarınc denetlenmesi bu esaslara göre kanunla düzenlenir.

Siyasi partilere üye olma yasağı, üniversite öğretim üyeleri ve yardımcıları hakkında uygulanmaz. Ancak, bunlar partilerin genel merkezleri dışında yönetim görevi alamazlar.’

Ancak bu madde 12 Mart 1971 askeri darbesinin ardından değiştirilmiştir. Üniversite özerkliğine ilişkin maddelerin önemli bir kısmı tırpanlanmıştır. Değişikle birlikte üniversite binalarında suçların ve suçluların kovuşturulabileceği; araştırma ve yayın özgürlüğünün suç işleme özgürlüğü anlamında yorumlanamayacağı; üniversitede öğretimin devam etmesi için olağanüstü tedbirlerin alınabileceği gibi üniversite özgürlüğünü kısıtlayıcı düzenlemeler getirilmiştir (Özen, 1999:272). Ayrıca 12 Mart yönetimi 1973 yılında 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu çıkartmıştır. Bu yasa ile ilk kez Yükseköğretim Kurulu kurulmuş, ancak bu yasanın YÖK’ü düzenleyen maddeleri de dahil olmak üzere bazı maddeleri özerkliğe aykırı bulunarak Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. Bu dönemde üniversite sayıları ve yükseköğretime olan talep artma eğilimine girmiştir (Özen, 1999:273).

Türkiye’de üniversiteleri bugün içinde bulunduğu duruma getiren süreç, 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle başlamıştır. 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu’nun 6 Kasım 1981’de yürürlüğe girmesiyle YÖK (yeniden) kurulmuştur. Bu yasayla, bir yandan merkezi yönetime bağlanan üniversitelerin özerkliği, akademik özgürlükler ve demokratik karar alma süreçleri rafa kaldırılmış; diğer yandan da üniversitelerin piyasaya açılması ve metalaştırılması yönündeki uygulamalar yaşama geçirilmeye başlanmıştır (Dönmez Atbaşı, 2011:37). Yükseköğretime ayrılan kamu kaynaklarının kısılarak, üniversite harçlarının getirilmesi bu uygulamaların habercisi olmuştur. Bu yasayla vakıfların kazanç amacına yönelik olmamak koşuluyla yükseköğretim kurumları kurabilmeleri öngörülmüştür. Vakıf üniversitelerinin geniş yetkilere sahip mütevelli heyetleri tarafından yönetilmesi, kamu tüzelkişiliğine sahip olmaları ve devlet yardımı almaları öngörülmüştür (Özen, 1999:276).

Üniversitelerin piyasaya açılarak ticarileştirilmesi süreci, 2000’lerin başında özellikle Türkiye’nin 2001 yılında Bologna Bildirisi’ni imzalamasıyla hız

kazanmıştır. Bu tarihten sonra, yükseköğretim alanında gerçekleştirilen yapısal değişikliklerin Bologna Sürecinin gereklilikleri doğrultusunda yapıldığı ileri sürülmüştür. 2000'lerden itibaren Türkiye'de yükseköğretim reformunun alması gereken biçimi ve yolu gösteren, çeşitli aktörler tarafından çok sayıda rapor ve belge hazırlanmıştır. YÖK'ün 2006 yılında hazırladığı *Strateji Raporu*, TÜSİAD'ın 2008'de hazırladığı, *Türkiye'de Yükseköğretim: Eğilimler, Sorunlar, Fırsatlar* raporu, YÖK'ün 10 Mart 2011 tarihli 'Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılmasına Dair Açıklama'sı, YÖK'ün 2012 yılında hazırladığı 'Yeni Bir Yükseköğretim Yasasına Doğru' başlıklı metni ve son olarak yine YÖK tarafından 2014 yılında yayınlanan *Büyüme, Kalite, Uluslararasılaşma: Türkiye Yükseköğretimi İçin Bir Yol Haritası* başlıklı rapor, yükseköğretim alanında yapılmak istenen değişiklikler hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Bu metinler arasındaki 10 Mart 2011 tarihli 'Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılmasına Dair Açıklama' diğerlerinin bir özeti gibidir ve YÖK'ün izleyen raporları için de bir çerçeve oluşturmaktadır. Bu açıklamada yükseköğretim sisteminin üzerine bina edileceği temel ilkeler şu şekilde sıralanmaktadır: 1. Çeşitlilik; 2. Kurumsal özerklik ve hesap verebilirlik ; 3. Performans değerlendirmesi ve rekabet; 4. Mali esneklik ve çok kaynaklı gelir yapısı; 5. Kalite güvencesi. Bu metinde sıralanarak, kısaca açıklanan bu ilkeler, yukarıda tartışılan üniversitelerin neoliberal kapitalist dönemde geçirmekte olduğu dönüşümün de bir yansıması gibidir. Bu ilkeler, 2012 yılında YÖK'ün hazırladığı Yükseköğretim Kanun Taslağı'nın da genel çerçevesini çizmiştir. Söz konusu raporlar ve yaşama geçmemiş olsa da kanun hazırlıkları yükseköğretime verilmek istenen yön ve biçimi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu ilkelere dayanarak gerçekleştirilecek olası değişiklikler üniversitelerin piyasa ile bütünleşme ve ticarileşme sürecini tamamlayacaktır. Bu değişikliklerle üniversitelerin özelleştirilmesi yasal bir dayanağa kavuşturulmak istenmektedir.

Sonuç

Üniversitenin son otuz yıldır geçirdiği dönüşüm, onun anlamını, işlevini ve toplumla olan ilişkisini de değiştirmiştir. Kimi yazarlarca üniversitenin krizi olarak adlandırılan bu süreç, üniversite-toplum ilişkisinin sorsallaştırılmasının gerekliliğini göstermektedir. Bu makalede ortaya konmaya çalışılan üniversitelerin metalaşarak, piyasa ilişkilerine açılmasının çok boyutluluğu, üniversitelerin kapitalist sistem içindeki yeri ve toplumsal konumunun karmaşıklığının da bir göstergesidir aynı zamanda. Buna bağlı

olarak, üniversitede yaşanan dönüşüm, tüm toplumda yaşanan dönüşümden ayrı düşünülmemelidir.

Üniversitenin idari ve akademik özerkliğe ve bilimsel özgürlüğe sahip bir “kamu malı” (İng. public good) olarak yeni bir toplumsal konumlanış gerçekleştirebilmesi aynı zamanda kendi içindeki eşitsizlikçi, hiyerarşik ilişkileri sorunsallaştırmasına, toplumla ilişkilerini gözden geçirmesine, bilgi-iktidar ilişkilerini çözümlemesine bağlıdır.

DİPNOTLAR

- 1 26-27 Ekim 2013 tarihlerinde gerçekleşen “Neoliberal Küreselleşme Çağında Bilim ve Sanat Sempozyumu”nda sunulan bildirinin büyük ölçüde gözden geçirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.
- 2 Cumhuriyet öncesi yükseköğretimin yapısı ve Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki gelişmeler için bkz. Timur (2000).

KAYNAKÇA

- Althusser, L. (1994). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (İstanbul: İletişim) (Çev:Y. Alp/M Özışık).
- Aslan, S. / Ferligül, B. (2013). ‘Koç İşçileri Direnişi: İşçi-Öğrenci-Akademisyen Dayanışması Mücadeleyi Nasıl Dönüştürdü?’, 8. Karaburun Bilim Kongresi’nde sunulan bildiri, 4-7 Eylül 2013, Karaburun, İzmir.
- Bok, D. (2007). *Piyasa Ortamında Üniversiteler* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları) (Çev. B. Yıldırım).
- Bourdieu, P. (1977). ‘Cultural Reproduction and Social Reproduction’, Karabel, J./ Halsey, A. H. (der), *Power and Ideology in Education* (New York: Oxford University Press):487-510.
- Bologna Declaration (1999). *The European Higher Education Area* (Bologna:Avrupa Eğitim Bakanları Ortak Deklarasyonu).
- Bowles, S. / Gintis,H. (1976). *Schooling in Capitalist America* (New York: Basic Books).
- Dönmez Atbaşı, F. (2011). ‘Eğitim Mücadelesinin Ekonomi-Politiki’, Öz, D./ Dönmez Atbaşı, F./ Bürkev, Y. (der.), *Gerçek, Yıkıcı ve Yaratıcı:*

Dünyada ve Türkiye’de Üniversite, Eğitim, Gençlik Mücadeleleri (Ankara: Notabene): 27-50.

Ercan, F. (2011). ‘Sunuş: Ölçülmeyi Kabul Etmeyen Bilim İnsanı Olmalı!’, Ercan, F./Korkusuz Kurt, S. (der.), *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite* (İstanbul: SAV):13-20.

Gümüş, A. / Kurul, N. (2011). *Üniversitelerde Bologna Süreci Neye Hizmet Ediyor?* (Ankara: Eğitim-Sen Yayınları).

Jessop, B. (2008). ‘A Cultural Political Economy of Competitiveness and its Implications for Higher Education’, Fairclough, N./Wodak, R./Jessop, B. (der.), *Education and the Knowledge-based Economy in Europe* (Netherlands: Sense Publications):13-40.

Nalbantoğlu, H. Ü. (2011[2003]). ‘Üniversite A.Ş.’de bir “homo academicus”: “Ersatz” yuppie akademisyen’, Ercan, F./ Korkusuz Kurt, S. (der.), *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite* (İstanbul: SAV):21-74.

Narin, Ö. (2011a). ‘Bilim ve Eğitimin Metalaşması Karşısında: Uçuruma Bakan Üniversiteler!’, Ercan, F./ Korkusuz Kurt, S. (der.), *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite* (İstanbul: SAV):239-252.

Narin, Ö. (2011b). ‘Bologna Sürecinin Bir Başka Yüzü’, Öz, D./ Dönmez Atbaşı, F./ Bürkeç, Y. (der.), *Gerçek, Yıkıcı ve Yaratıcı: Dünyada ve Türkiye’de Üniversite, Eğitim, Gençlik Mücadeleleri* (Ankara: Notabene): 227-240.

Narin, Ö. (2011c). ‘Üniversiteler, Bologna Süreci ve Bilim’, Önal, N. E. (der.), *Bologna Süreci Sorgulanıyor* (İstanbul: Yazılama):119-138.

Özbudun, S. (2011). ‘Üniversitelerde “Başkalaşım” ve Aydınlar’, Ercan, F./ Korkusuz Kurt, S. (der.), *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite* (İstanbul: SAV):87-92.

Özen, H. (1999). ‘Türkiye Cumhuriyeti’nde Yükseköğretimin ve Üniversitenin 75 Yılı’, Gök, F. (der.), *75 Yılda Eğitim* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları):263-282.

- Peters, M. A. (2009). ‘Introduction’, Peters, M. A./Marginson, S./Murphy, P. (der.), *Creativity and the Knowledge Economy* (New York: Peter Lang Publishing):1-22.
- Readings, B. (1996). *The University in Ruins* (Cambridge: Harvard University Press).
- Robertson, S. (2008). ‘Embracing the Global: Crisis and the Creation of a New Semiotic Order to Secure Europe’s Knowledge-Based Economy’, Fairclough, N./Wodak, R./ Jessop, B. (der.) *Education and the Knowledge-based Economy in Europe* (Netherlands: Sense Publications).
- Santos, B. de Sousa (2010). ‘The university in the twenty-first century: Toward a democratic and emancipatory university reform’, Apple, M. W./ Ball, S. J./ Gandin, L. A. (der.), *The Routledge International Handbook of the Sociology of Education* (New York: Routledge):274-282.
- Slaughter, S. / Rhoades, G. (2010). *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State and Higher Education* (Maryland: The Johns Hopkins University Press).
- Sotiris, P. (2013). ‘Girişimci Üniversiteyi Kuramsallaştırmak: Açık Sorular ve Olası Cevaplar’, *Praksis*, 33:153-166, (Çev. Ejder Yelken).
- Timur, T. (2000). *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler* (Ankara: İmge Kitabevi).
- TÜSİAD (2008). *Türkiye’de Yükseköğretim: Eğilimler Sorunlar ve Fırsatlar*, TÜSİAD-T/2008-10/473.
- YÖK (2006). *Türkiye’nin Yükseköğretim Stratejisi* (Ankara:YÖK).
- YÖK (2011). ‘Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılmasına Dair Açıklama’, (<http://yeniyasa.yok.gov.tr/?page=yazi&i=103>).
- YÖK (2012). *Yeni Bir Yükseköğretim Yasasına Doğru*, (www.yok.gov.tr).
- YÖK (2014). *Büyüme, Kalite, Uluslararasılaşma: Türkiye Yükseköğretimi İçin Bir Yol Haritası*, (<https://yolharitasi.yok.gov.tr/>).